

УСТАНАК МАЛИСОРА 1911. ГОДИНЕ И АМЕРИЧКА ПОМОЋ ЦРНОЈ ГОРИ

Чикашки лист *Хералд Трибјун* (*Herald Tribune*), у свом издању од 26. јуна 1911. године, донео је краћу вест свог дописника из Беча о ситуацији у северној Албанији и Црној Гори. У кратком напису указивало се да је ситуација у тим земљама била критична, као и да су „Турци довели 50.000 војника у близину једнодневнoг марша до црногорске границе“. Ове је вести у Беч донео Чарлс Крејн (Charles Crane), индустријски магнат и прогресивац из Чикага, касније близак председнику Вудро Вилсону. Крејн је већ од раније показивао живо интересовање за југоисточну Европу, а посебно за царску Русију, где је имао значајне пословне интересе. Он се управо тих дана вратио са једног пута по Балканском полуострву, којом је приликом посетио, између осталих градова, и Цетиње, као и неке области у Албанији. Стање у Албанији Крејн је описао као „неодрживо“; Турци уништавају читаве области, убијају заробљенике, избегле жене и децу, пале домове и летину, уништавају цркве. По његовом мишљењу, велика маса жена и деце и старих људи била је ухваћена између два крила турских војски, тако да бекство није било могуће. У својој изјави за штампу, Крејн је саопштио да је „око 25.000 жена и деце избегло у Црну Гору и ту гладују пошто им се храна састојала једино од куване траве и разног корења које успевају да сакупе“.

Ма колико била кратка и шкрта, вест је била значајна у томе што је скренула пажњу јавности на догађаје у једној далекој земљи, на карактер борбе, као и на методе којима су се служиле турске власти да угуше побуну. То је било, у ствари, прво обавештење за америчку јавност, слабо упознату и незаинтересовану за прилике на Балканском полуострву, о једном покрету који је избио годину дана раније, покрету који је у почетку уживао подршку и примао помоћ од Црне Горе и њеног владара. Наравно, вест из Беча није давала никакво објашњење о узроцима сукоба у северној Албанији, тј. о разлозима за турску оружану интервенцију, као ни разлозима и мотивима због којих се Црна Гора изложила опасности да се нађе у сукобу са својим некада моћним суседом — Турским царством. Упркос тога, вест у *Хералд Трибјуну*, без обзира на своју непотпуност и штурост, била је довољна да стави у покрет акцију за помоћ у којој су се на крају нашле како хуманитарне организације и појединци у Сједињеним

Америчким Државама тако и службена Америка. Испитивање неких аспеката овог питања треба посматрати као прилог проучавању црногорско-турско-албанских односа у периоду пред избијање првог балканског рата, с једне, и начина на који је Америка посматрала европска питања и сукобе, с друге стране. Европски досељеници су тада, као и касније, представљали карику између својих старих земаља и нове, прихваћене, домовине.

I

Покрети северноалбанских племена, познати под именом малисорска побуна, који су достигли врхунац 1910—1911. године, створили су многе проблеме, политичке и друге, како код суседних држава тако и међу неким великим европским силама. Малисори, заједничко име за племена Климената, Груда, Хота, Кастрата, Шаљана и Шкрела, живе у северној Албанији, у брдовитој области Проклетија и њених огранака. Малисори, који су били католици, за разлику од осталих албанских племена, имали су специфичне односе са својим суседима, како са Црногорцима тако и турским властима у Албанији, посебно са скадарским пашама. Необично храбри и неустрашиви, говорећи албанским језиком, малисорска племена су имала заједничке претке са појединим црногорским племенима. Упркос тога, у почетку нису одржавали пријатељске односе са Црногорцима; учествовали су у војним походима скадарских паша на Црну Гору, због чега су били ослобођени појединих пореза или других обавеза.

Међутим, кад год би у Албанији избио покрет за независност, за одвајање од Турске, Малисори су се придруживали покрету за самосталност. Формирање и јачање албанског националистичког покрета крајем XIX века само је још јаче наглашавало њихову одлучност да се боре за своју самосталност. Албански националистички покрет створило је неколико интелектуалаца који су се школовали на страни. Циљ њихове борбе било је давање шире аутономије Албанији. Младотурску револуцију из 1908. године они су истрва примили с одушевљењем и одобравањем. Међутим, ово одушевљење се брзо почело хладити и нестајати кад су постале видљиве централистичке и шовинистичке мере и наступ младотурака. Напор да се латиница замени арапским писмом, намера да се порези и трупе сакупљени у Албанији, употребљавају у другим деловима царства, разоружавање Албанаца без плаћања раније обећане оштете и други разлози отуђили су Малисоре од младотурака. Поједини племенски старешине почели су заузимаати отворено непријатељски став према оваквим мерама Цариграда. У таквим и сличним приликама и ситуацијама, Малисори су тражили помоћ са стране, од својих суседа — Црногораца који су их помагали оружјем, муницијом, храном и новцем. У нарочито тешким приликама, Малисорима и њиховим вођама била је отво-

рена и црногорска граница. Они су прелазили у Црну Гору било сами било са својим породицама, стоком и осталим инвентаром. Чести сукоби са Турцима, с једне, и видовита политика кнеза, касније краља Николе Петровића, с друге стране, допринели су да је утицај Црне Горе, а посебно њеног владара, све више растао. Оваква политика Цетиња стварала је, тада и касније, много проблема.¹

Свој растући углед и утицај међу Малисорима настојао је да искористи краљ Никола у циљу проширивања Црне Горе у северној Албанији. Прилика да приступи остварењу оваквих својих планова пружила се управо у тренутку избијања ових побуна. Ове побуне избиле су не само у северној Албанији већ и у косовском вилајету.² Краљ Никола је настојао и предузимао одређене кораке, материјалне и друге природе, да малисорске вође наговори да се обрате Црној Гори за заштиту.³ Према наводима барона Гизла, аустроугарског посланика на Цетињу, и Едит Дурам, енглеског истраживача Албаније и познатог филантропа, краљ Никола је почетком 1911. године обећао Малисорима оружје и помоћ њиховим породицама у избеглиштву.⁴ Међутим, већ од краја 1910. године, по обавештењима руског посланика на Цетињу Арсењева, број избеглица у Црној Гори био је у сталном порасту. Црногорска влада била је тих дана веома широкогрудна и дарезљива у пружању помоћи избеглицама из Албаније.⁵ То је било више него што је црногорска државна благајна, зависна од кредита и помоћи са стране, могла себи да дозволи.⁶ Ова се ситуација још више погоршала у пролеће 1911. године, кад су устаници, после пораза код

¹ Р. Драгићковић *Малисорске буне 1910. и 1911. године*, Записи XXIV (1940), 3, 144—148; Н. Ракочевић, *Стање на црногорско-турској граници уочи балканског рата (1908—1912)*, Историјски записи XV (1962), 3—4, 498—499.

² Н. Шкерковић, *Црна Гора на освитку XX вијека*. Београд 1964, 571—572.

³ E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912—1913*. Cambridge (Mass.) 1938, 91—92; И. Г. Сенкевич *Освободительное движение албанского народа в 1905—1912 годах*, Москва 1959, 180.

⁴ Wladimir Giesl von Gieslingen, *Zwei Jahre heute im Nahen Osten*. Berlin 1927, 223; E. Durham, *Struggle for Scutari. (Turk, Slav, Albanian)*. London 1914, 18—19.

⁵ Руски посланик на Цетињу рачунао је да су месечни издаци за избеглице износили око 72.000 рубаља. (Ј. Петковић, *Ујединитељи Црне Горе и Србије*. Дубровник 1940, 100).

⁶ Због овоје зависности од финансијске помоћи са стране, Црна Гора је била изложена притиску свих оних великих сила које су имале своје интересе на Балкану и желеле очување status quoa. Поред Русије, која није одобравала политику краља Николе у Албанији, Аустро-Угарска и Италија, свака из својих разлога, настојале су да ограниче Црну Гору и траже од ње помирење са Турском. Италија је учинила све да спречи одлазак албанских добровољаца и врати у Италију све оне за које се сумњало да су учествовали у подизању побуне. (W. C. Askew, *The Austro-Italian Antagonism 1896—1914* и L. P. Wallace and W. C. Askew, eds., *Power, Public Opinion and Diplomacy*. Durham 1959, 205.).

Дечина у мају те године, почели у масама да прелазе у Црну Гору. Међутим, још у марту 1911. године црногорска влада доставила је представницима великих сила акредитованих на Цетињу меморандум, наводећи да неће бити у стању да избеглицама пружа даљу помоћ због финансијске исцрпности. Избеглице би морале, наглашавало се у овом меморандуму, отићи у другу државу или се вратити у своје домове. Међутим, граница је требало да остане отворена за све старце, жене и децу.⁷

Дотадашња политика црногорског двора и владе према албанским устаницима претварала се све више у отворени сукоб с Русијом, најсигурнијим ослоном и заштитником Црне Горе.⁸ Било је чак и гласова да Црна Гора намерава да уђе у рат против Турске у уверењу да ће Русија морати да јој притекне у помоћ. Тако је краљ Никола, 22. маја 1911. године, тражио од великих сила гаранцију против евентуалног турског напада на Црну Гору. Страх од агресије, говорио је краљ Никола, навео га је да раздели оружје резервистима и изврши све припреме за мобилизацију. На крају, суочен са општим нерасположењем, посебно у Петрограду, краљ Никола је био присиљен да измени своју тактику. Мисија коју је предводио Лазар Мијушковић, министар иностраних послова, уверила је руску владу да ће се Црна Гора држати потпуно неутрално према Малисорима. Крајем јуна 1911. године краљ Никола је позвао представнике сила акредитованих на Цетињу да заједнички дискутују о мерама за смиривање прилика дуж турско-црногорске границе.⁹ Ово не значи да је Николина акција била тиме заустављена. Он је и даље, у току јуна и јула, наставио да прети црногорском оружаном акцијом у северној Албанији. Коначно, заједничким притиском Русије, Аустро-Угарске и Италије на Порту, с једне, и Црну Гору, с друге стране, краљ Никола је морао да попусти. Пошто су Турци изнели своје захтеве и услове за повратак побуњеника, краљ Никола је, после много оклевања, обећао да о томе обавести малисорске вође и да од њих тражи да прихвате турска обећања.¹⁰ Прелазећи из једне крајности у другу, доводећи у питање свој углед међу Малисорима, краљ Никола је чак претио да ће их лишити хране уколико не прихвате турске захтеве.¹¹ Малисори су коначно, прихватили ову претњу, јер нису имали друге алтернативе. Половином августа 1911. године највећи број Малисора вратио се у своју земљу, док је њих око 50 остало у Црној Гори и после тога. Тиме је малисорска побуна била завршена.

⁷ Р. Драгићевић, *Извјештаји о малисорским бунама 1911*, II. Записи XXV (1941), 1, 43—47.

⁸ Н. Шкерковић, н. д., 574; Р. Драгићевић, *Малисорске буне*, Записи XXIV, 3, 156.

⁹ Детаљан опис дипломатских акција: Е. С. Thaden, *Russia and the Balkan Alliance od 1912*, University Park (Pa.) 1965, 29—37.

¹⁰ Н. Ракочевић, нав. чл. 506.

¹¹ Е. С. Thaden, н. д., 37.

II

Број Малисора избеглих у Црну Гору у току 1910. и 1911. године био је различит. У почетку он није био велики, тако да се о Малисорима могло бринути. Један број ових избеглица био је временом пребачен у унутрашњост Црне Горе. Касније, како је број избеглица све више растао, због масовних покоља и уништавања од стране турских трупа, башибозука и других, проблеми око њиховог смештаја и издржавања постајали су све сложенији. Многе избеглице, нарочито мушкарци, били су рањени или повређени у сукобима са војском; о њима је требало водити посебну бригу; лечени су у болници у Подгорици и другде. У септембру 1910. године број избеглица, већином жена, деце и старца, био је поново у порасту. Црногорске власти, суочене са стално растућом масом избеглица, апеловали су на народ да им помогне и да их прими у своје домове, без обзира на веру и народност. Организовани су одбори за прикупљање помоћи у новцу и намирницама. Крајем октобра 1910. године број избеглица у Црној Гори прелазео је 2000 лица.¹²

Наредна година била је још тежа и немирнија. Нове групе избеглица прелазиле су у Црну Гору, тражећи уточиште и помоћ.¹³ Влада није могла дозволити да они скапавају од глади, лутајући од села до села или од вароши до вароши, и просећи услут. Црна Гора се надала да ће и овако тешко стање избеглица, као и немогућност да и даље плаћа за њихово издржавање, уверити велике силе, заинтересовати их за прилике које су постојале у земљи. Међутим, уверене да Црна Гора охрабрује малисорске вође да истрају у отпору, силе нису биле спремне да притекну у помоћ на начин како се то очекивало на Цетињу. Штавише, са приближавањем пролећа 1911. године нови таласи избеглица прелазили су у Црну Гору. Било их је доста са стоком, али исто тако и без ње. Акције скадарских башибозука натерале су нове стотине жена, деце и старца да се склањају; многа села и цркве били су запаљени и напуштени; народ који је прелазео у Црну Гору био је у најмизернијем стању.¹⁴ Извештај из Подгорице од 13. априла 1911. године показује колико је била велика дилема у којој су се налазили представници локалних власти, суочени са стално пристижућим народом чија су голотиња и беда биле запрепашћујуће. Измученом, болесном и гладном народу било је тешко да пређе границу и спасе голи живот од ножа и огња башибозука.¹⁵ Амнестија која је 1. јуна 1911. године дата свим по-

¹² Р. Драгићевић, *Малисорске буне*, Записи, XXIV, 3, 154. — Крајем године многи Кастрати, Хоти, Груди и други вратили су се својим домовима. Тада се, међутим, повећао број избеглица из косовског вилајета. (*Исто*, 155—156).

¹³ *Исто*, XXV (1940), 4, 202—203, 207, 214.

¹⁴ Р. Драгићевић, *Извештаји о малисорским бунама*, Записи XXV (1941), 1, 52—53.

¹⁵ *Исто*, Записи XXV, 2, 119.

буњеницима није олакшала стање међу избеглицама. Она је само појачала дилеме побуњених и избеглих, спречавала их да се врате својим кућама, уколико нису биле запаљене или разорене. Према извештају руског посланика на Цетињу, број избеглих Малисора у Црној Гори крајем јула 1911. године износио је између 8.000 и 9.000 лица.¹⁶

Као што је указано раније, америчко интересовање за прилике у Црној Гори почело је тек онда кад је побуна била крају, кад је објављена турска амнестија и кад су избеглице почеле да се враћају у своје домове. У ствари, америчка јавност и влада биле су обавештене о томе захваљујући двома неповезаним, иако временски паралелним акцијама. У ствари, вест објављену у чикашком *Хералд Трибјуну* искористио је Крис Потси, Американац албанског порекла, као повод за отпочињање своје акције. Треба нагласити да је ова акција била чисто приватног карактера. Потси је избегао из Албаније, због своје националистичке делатности, првих година XX века. По доласку у Америку настанио се у Салт Лејк Ситију, у држави Јута, на југозападу Сједињених Држава. Временом је стекао углед и репутацију поузданог човека, који је био спреман да сваког тренутка притекне у помоћ својим сународницима у Албанији. Прилажући исечак из *Хералд Трибјуна*, Потси је упутио писмо Мајкл Вудсу (Michael Woods), секретару добротворног друштва у Салт Лејк Ситију, обраћајући му се за савет. Вест из новина Потси је допунио обавештењима која је примио из Валоне. У њима се тражило од Потсија да у Америци покрене неодложну акцију за помоћ албанским избеглицама. Настojeћи да што више импресионира Вудса, Потси је наглашавао да су сви људи на земљи браћа, да даљина не треба да буде никаква разлика итд. У противном, тврдио је Потси, Албанци ће бити истребљени од турске солдатеке. Потси је тражио савет да ли да објави апел за помоћ „тој хришћанској земљи“, нарочито за помоћ у храни за гладне избеглице у Албанији и Црној Гори.¹⁷

Сутрадан је Вудс одговорио кратким писмом Потсију, уверавајући га да потпуно схвата његово страховање и саопштавајући своју жељу и спремност да помогне. Вудс није сматрао погодним да се апел за помоћ објављује у Салт Лејк Ситију, већ да треба заинтересовати амерички Црвени крст у Вашингтону. Поред тога, Вудс је захтевао да га Потси посети, како би о свему томе разговарали опширније.¹⁸ Три дана касније, Вудс је Потсијево писмо, заједно са исечцима из новина, упутио Ернесту Бикнелу, директору америчког Црвеног крста у Вашингтону. Описујући Пот-

¹⁶ Ј. Ђетковић, н. д., 102.

¹⁷ Потси Вудсу, Салт Лејк Сити, 29. VI 1911. Архив Министарства иностраних послова, серија 873, 48а 2/2. Национални архив САД, Вашингтон. (Даље: Архив Стејт департменга.).

¹⁸ Исто, Вудс Потсију, Салт Лејк Сити, 30. VI 1911.

сија као „једног од мојих албанских пријатеља, поузданог и спремног да помогне своју земљу у неједнакој борби против Турака“, Вудс се распитивао да ли постоји могућност да се помогне „гладни народ који је успео да избегне у Црну Гору, где живи на куваној трави и лишћу“. Тражећи од Бикнела да прикупи потребна обавештења о целој тој ствари, Вудс је укљивао на потребу да се том народу помогне „без збрке давно напуштених метода широких апела јавности за помоћ“. Тражећи да се нешто учини да се избеглицима у Црној Гори помогне, Вудс је наглашавао потребу да се то учини дискретно, без много буке и активности у штампи. Сматрајући да би то била акција мањих размера, Вудс није желео широку кампању, пошто би евентуална будућа акција у неком важнијем питању могла да доживи неуспех или буде дискредитована.¹⁹ Другим речима, Вудс је сматрао да Црвени крст располаже довољним финансијским и материјалним средствима да притекне у помоћ народу којем је била потребна брза и енергична помоћ.

Иако је Вудсово писмо упућено у Вашингтон почетком јула, представници Црвеног крста нису предузели никакву акцију све до половине месеца. Разлоге томе оклевању треба тражити, пре свега, у чињеници да одговорни функционери Црвеног крста нису сматрали да је акција толико важна и хитна. Ипак, механизам је почео да се креће и захтев за помоћ је предмет разматрања у Вашингтону. Требало је пронаћи одговарајуће форме помоћи, утврдити тачно чињенице итд. Даљу сметњу представљала је чињеница да Сједињене Државе нису имале посланика или конзула на Цетињу, тако да је акцију требало да проведе посланик у Атини, Џорџ Мозес, који је истовремено био акредитован и на Цетињу. То је била суштина писма које је генерал Џорџ Дејвис (George Davis), секретар америчког Црвеног крста, упутио Хантингтон Вилсону, државном подсекретару у Стејт департменту. Дејвис је наглашавао да би било потребно, уколико Стејт департмент прихвати Вудсов предлог, да посланик или конзул Сједињених Држава на Цетињу прикупи податке и напише извештај о приликама у Црној Гори, као и о потреби да се упути помоћ. Требало је да подносилац извештаја предложи начин како да се помоћ подели, уколико се одобри њено слање.²⁰ У сваком случају, одлуку о упућивању помоћи није могао да донесе само Црвени крст. Штавише, у доношењу одлуке Стејт департмент је имао једнаку, ако не и одлучујућу реч. Неколико дана касније Филандер Нокс (Philander Knox), државни секретар за иностране послове, обавестио је Дејвиса, потврђујући пријем његовог писма од 18. јула, да Сједињене Државе немају на Цетињу посланика или конзула. Посланик у Атини био је акредитован и на Цетињу. Њему је било наређено да поступи у складу са сугестијама, тј. да при-

¹⁹ Исто, Вудс Бикнелу, 3. VII 1911.

²⁰ Исто, Дејвис Хантингтон Вилсону, Вашингтон, 18. VII 1911.

купи потребна обавештења и предложи начин на који би се помоћ могла најефикасније употребити.²¹

Независно од иницијативе коју је Потси предузео код представника америчког Црвеног крста у Вашингтону, покренута је слична, паралелна акција на другој страни. Покретач ове иницијативе био је Мозес, амерички посланик у Атини и Цетињу. Он је први пут посетио Цетиње у мају 1910. године. Том приликом вођени су разговори о неким политичким питањима, укључујући понуду краља Николе, учињену Американцима преко председника владе Лазара Томановића, о уступању дела обале код Улциња (Валданос), а касније и самог Улциња, за изградњу поморске базе.²² Американци су ову понуду енергично одбили, пошто нису имали никакав интерес за стварање војних и поморских база у том делу света. Идуће године, у јуну 1911, Мозес је поново дошао на Цетиње. Био је изванредно лепо дочекан и примљен код краља Николе. Разговори су вођени на иницијативу краља, који је овог пута проширио своју понуду, нудећи Американцима сам Улцињ, једну од две црногорске луке, за изградњу базе. Међутим, понуда је и овог пута најенергичније одбијена.

Питање избеглица из северне Албаније није представљало, према Мозесовом извештају о свом путу у Црну Гору, предмет посебних разговора. Амнестија, која је већ била објављена, као и притисак црногорске владе на побуњенике да се врате својим кућама, почели су да показују прве резултате. Ово је, највероватније, владу на Цетињу навело да ово питање не покреће. Ипак, највећи број избеглица, лишен сваке помоћи и подршке, још се налазио у Црној Гори. Страховита беда и патње у којима су се налазили навели су Мозеса да предузме, са своје стране, иницијативу у циљу обезбеђења макар и најминималније помоћи избеглицима. У ствари, циркуларним писмом америчког Црвеног крста од 1. новембра 1909. године, упућеним свим посланицима на страни, Мозесу је било омогућено да предложи предузимање неодложне акције у циљу пружања помоћи.

Свој боравак у Црној Гори Мозес је искористио да се подробно обавести о приликама међу избеглицима, као и ставу црногорске владе према њима. Његов извештај, упућен из Атине, почетком јула 1911. године, представља веома занимљиво сведочанство човека чије је познавање Црне Горе било ограничено, боље речено: никакво. О стању избеглица, односу турских команданата, као и црногорских службених органа и појединаца, Мозес је настојао да се добро обавести. Ова обавештења сакупио је како у разговорима тако и посетама избегличким логорима и центрима

²¹ Исто, Нокс Дејвису, Вашингтон, 21. VII 1911. — Телеграм овакве садржине упућен је у Атину истог дана, са захтевом за брзи одговор.

²² Види: В. Поповић, *Једна понуда краља Николе Американцима*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXVI (1960), 1—2, 110—118.

у Подгорици. Пошто је његов извештај занимљив из више разлога, потребно је изнети његов садржај детаљније.

Мозес се, пре свега, осврнуо на историјат питања албанских избеглица. Он сматра да су стална турска настојања да разоружају Албанце довела до побуне и њиховог потоњег бежања у Црну Гору. По његовом мишљењу, око 6000 Албанаца избегло је у октобру 1910. године. Они су живели у крајњој беди. Црногорска влада делила им је минималну помоћ — око четири центе дневно — за издржавање. Ова помоћ дељена је за све време док су вођени преговори за њихово враћање својим кућама. После закључења такозваног Цетињског протокола било је одлучено да се изврши потпуна репатријација свих избеглица који су се налазили у Црној Гори. Међутим, истиче Мозес, одредбе протокола нису провођене у потпуности; нове казнене мере против избеглица биле су организоване, тако да су Малисори били још једном присиљени да се лате оружја. Нову експедицију против побуњеника предводили су Курди и други најамници из Мале Азије. Пред том силом и солдатеском, која је палила и уништавала пред собом, масе избеглица морале су поново да пређу у Црну Гору тражећи уточиште.

По мишљењу Мозеса, у пролеће 1911. године у Црној Гори се налазило око 13.000 избеглих Малисора, највећим делом жена, стараца и деце. Они су били настањени махом у подгоричком срезу. „Многи Малисори су били настањени код црногорских сељака, неки су се настанили у сточарским колибама, док су трећи становали по бројним рупама ископаним у земљи; они најчешће промашијама нашли су склониште у пећинама поред Мораче“. Они Малисори који су живели у близини црногорске границе, на вест о доласку турске војске, прешли су у Црну Гору са стоком и покретном имовином, али је највећи број избеглица био без икаквих средстава за живот. Мозес посебно наглашава спремност црногорских сељака, коју он сматра „запањујућом“, да прихвате ове „полупозване госте“, делећи са њима своју слабу храну и пружајући им склониште. Мозес наглашава да је влада на Цетињу притекла у помоћ дневном расподелом кукуруза у Подгорици, у вредности од око 50.000 круна месечно.²³ Он то сматра знатним трошком за Црну Гору, нарочито због тога што су овим кретањем Малисори били угрожени занати, пољопривреда и трговина.

Известан број рањених и повређених Малисора био је лечен у Подгорици, у болници која је била отворена средствима црногорског Црвеног крста. Средства за ово обезбедила је влада. Број рањеника пењао се, у појединим тренуцима, на стотину, док је у време Мозесове посете Подгорици тај број износио око четрдесет

²³ Овај износ знатно се разликује од оног који даје Арсењев у октобру 1910. године. По његовој процени та сума се пењала на 180.000 круна месечно, под условом да број избеглица не прелази 3000 људи. Ј. Ђетковић, н. д., 100.

рањеника. Резултати лечења били су задовољавајући кад се узму у обзир услови под којима су рањеници и повређени пребачени до Подгорице, недостатак приручних средстава прве помоћи, тешке врсте повреда, нарочито оне настале од удараца сабљом по глави итд. Тавких интервенција било је највише.

Осврћући се на крајњи успех целе ове акције у пружању хране и лечењу рањених и повређених, Мозес је закључио да су резултати, упркос великих напора, били ограничени. Храна се делила само у Подгорици, тако да су избеглице који су били смештени у удаљенијим крајевима земље морали да долазе у Подгорицу да би је добили. Није било ни одела, толико потребног сиромашном народу, итд. Најзад, није било изгледа да се помоћ, онаква каква је до тада дељена, могла повећати све док не стигну новац, храна, одело и остало са стране. Штавише, постојала је могућност да она може да буде сасвим укинута, јер Црна Гора није располагала потребним средствима. У ствари, Мозес није знао да је влада претила да ће помоћ укинути уколико се избеглице не почну враћати својим домовима.

Овакво стање, истицао је Мозес, настало је, делимично, као последица неуспеха да се обезбеди помоћ са стране.²⁴ Због тога се помоћ са стране ограничила на приватна лица и њихове акције. Мозес наводи да је један Американац (вероватно Крејн) дао 12.000 круна Едит Дурам са циљем да се од те суме пружи помоћ тамо где је била најпотребнија; једна мала сума стигла је из Енглеске, такође за Едит Дурам; неке италијанске организације упутиле су нешто мало новца, а исто је учинила и италијанска колонија исељеника из Рио де Жанеира. Међутим, све је то било недовољно кад се има у виду колике су биле стварне потребе тих људи.

Осврћући се на даље потребе, са циљем да се ублаже постојећа беда и патње, Мозес инсистира на двема чињеницама које је требало имати у виду кад се буде доносила одлука о евентуалној помоћи америчког Црвеног крста Малисорима избеглим у Црну Гору. Пре свега, питање је сасвим хуманитарно. Приликом своје посете Подгорици, заједно са осталим дипломатима на Цетињу, Мозес је био у могућности да посматра поделу хране, као и патње оних који су је примали. „Њихово сиромаштво било је застрашујуће, а њихове патње само ће се повећати током времена“. Његов закључак је да таква беда представља погодну прилику за интервенцију америчког Црвеног крста. Други разлог због кога је требало помоћи овим људима био је у томе што су то „хришћани, католици који сматрају да трпе због своје вере“. Као таквима треба им помоћи. Сви ови разлози навели су Мозеса да од Стејт департамента тражи да упозори амерички Црвени Крст на посто-

²⁴ Мозес, очигледно, није схватио колико је ситуација била компликована. Русија, Италија и Аустро-Угарска биле су противне било каквој акцији, док се Енглеска држала по страни. Питање је ко је могао да додели помоћ у таквој ситуацији.

јање овако изузетне ситуације. Мала новчана средства би много допринела да се стање поправи, а он је био спреман, уколико Црвени крст буде донео одлуку да се ова упутити, да као члан те организације учествује у расподели. Ипак, сматрао је за потребно да упозори да је црногорски Црвени крст добро организован; да се на његовом челу налази митрополит Митрофан, тако да би се помоћ могла упутити њему лично.²⁵

На тај начин Потсијева акција је добила подршку Мозеса који је био у Црној Гори и чији је извештај стигао у Вашингтон управо у време кад се водила дискусија о пружању помоћи и начину њене расподеле. Штавише, извештај је дошао неочекивано, спонтано. Нико од претпостављених није тражио од Мозеса да такв извештај упутити у Вашингтон. Црвени крст и Стејт департамент, снабдевени детаљним описом прилика, као и предлогом да се помоћ неодложно упутити, нису имали разлога да даље оклевају у доношењу позитивне одлуке. Тада су отпочеле интензивне консултације између ове две институције, и то како о обиму помоћи тако и о начину њене расподеле упроженом становништву. На тај начин је цело питање ушло у једну нову, завршну фазу.

Одговарајући на Ноксов телеграм од 21. јула, у коме се захтевало да одмах упутити извештај о стању у Црној Гори, а на захтев Црвеног крста, Мозес је 22. јула обавестио Стејт департамент да је стање у тој земљи детаљно описано у његовом писму од 1. јула, за које је претпостављао да је већ стигло у Вашингтон. Он је ипак сматрао за потребно да поново нагласи да су „патње веће него што се може замислити и захтев за помоћ је веома велики“. Мозес је поново предложио да он лично пође у Црну Гору и расподелити помоћ која буде додељена од стране Црвеног крста.²⁶

Мозесова сугестија да лично учествује у расподели средстава, која још нису била ни одређена, створила је забринутост међу функционерима Стејт департамента. Њима се није свиђала идеја о Мозесовом личном учешћу и ангажовању у том послу, сматрајући да треба избегавати службено учешће Сједињених Држава у смиривању сукоба дуж црногорско-албанске пранице. Одбијајући априори учешће дипломатског представника Сједињених Држава у тој акцији, било је потребно пронаћи одговарајућу институцију која би ову операцију могла да проведе тако да она не носи службено обележје. Алвин Ади, помоћник државног секретара за спољне послове, закључио је, узимајући у обзир Мозесову изјаву да је црногорски Црвени крст добро организован, да новац треба упутити и расподелити преко те институције. Ади је веровао да „мала сума коју ћемо вероватно послати (можда 2000 долара) тре-

²⁵ Архив Стејт департамента, Мозес Ноксу, Атина, 1. VII 1911. Црногорска серија (18. серија 873. 48). — Писмо је стигло у Вашингтон 18. јула. Мозесово писмо било је упућено Џорџу Дејвису из Црвеног крста 22. јула, са молбом да предлог буде размотрен.

²⁶ Исто, Мозес Ноксу, Атина, 1. VII 1911. — Копија телеграма из Атине била је упућена Црвеном крсту 24. јулаи.

ба да буде расподељена од црногорског Црвеног крста“. О овом је требало обавестити представнике америчког Црвеног крста. „У ово време“, писао је Ади Хантингтон Вилсону 22. јула, „тешко могу прихватити да Мозес лута дуж узнемирене албанске пранице“. То је јасно показивало да Сједињене Државе у том тренутку нису желеле да се мешају у једно питање које је било политичке природе. У Одељењу за Блиски исток, које је било задужено да одреди детаље и начин рада у овом питању, сматрали су за потребно да се Мозес упозори да не узима лично учешћа у овој акцији Црвеног крста.²⁷

Мозесов предлог да лично учествује и надгледа расподелу помоћи упућену албанским избеглицима у Црној Гори био је одбачен. Разлог је, као што је раније наглашено, био „узнемирена албанска граница“. Другим речима, прилике о којима Американци нису ништа знали, страхујући истовремено да не буду увучени у проблем за који нису имали никакав директан интерес или обавезу. Одлука Стејт департмента да се уздржи од директног учешћа у пружању помоћи у Албанији и Црној Гори била је саопштена Мозесу у Атини 24. јула. Тога дана Мозес је обавештен да помоћ из Сједињених Држава треба да се расподели заједничком сарадњом и акцијом између америчког и црногорског Црвеног крста. Сарадња између две организације требало је да обезбеди, до извесне мере, увид у потрошњу тога новца, без обзира на то што је износ помоћи био веома мали.²⁸

У међувремену, секретаријат Црвеног крста донео је одлуку о суми новца коју је требало упутити у Црну Гору као помоћ избеглицима из Албаније. У програтном писму Џорџа Дејвиса, упућеном Стејт департменту, указује се да је одлука о слању помоћи заснована на извештају посланика Мозеса. У приложеном меморандуму, Црвени крст је овластио Нокса да Мозеса обавести да је сума од 1000 долара одобрена на име помоћи америчког Црвеног крста албанским избеглицима и рањеним у Црној Гори; требало је да Мозес овај новац упутити митрополиту Митрофану, председнику црногорског Црвеног крста. Митрополит је, са своје стране, требао да упутити у Вашингтон фотографије из којих би се могло видети више о стању избеглица, као и потребне коментаре које би митрополит могао да учини са тим у вези.²⁹ Сума одређена за помоћ избеглицима била је мала. Она није износила чак ни онолико колико је Ади предвиђао као евентуални износ. Разлог за

²⁷ Исто, Ади Вилсону; Меморандум Одељења за Блиски Исток, Вашингтон 22. VII 1911.

²⁸ Исто, Нокс Мозесу, Вашингтон, 24. VII 1911. серија 873. 48а 2/2. — Ова одлука Стејт департмента била је саопштена представницима Црвеног крста истог дана, уз образложење да је боље да се Мозес не идентификује са радом на расподели помоћи. Ово, пре свега, из разлога постојања ефикасне организације Црвеног крста у Црној Гори. (Исто, Нокс Магију, Вашингтон, 24. VII 1911.)

²⁹ Исто, Дејвис Ноксу, Вашингтон, 24. VII 1911.

такву штедљивост није могуће извући из постојеће преписке, али се зна да су средства Црвеног крста трошена за помоћ људима и областима настрадалим од елементарних непогода.³⁰

Садржај Дејвисовог писма Ноксу, којим се Мозес овлашћује да утроши 1000 долара за помоћ избеглицама, упућен је у Атину дан касније.³¹ Тада је дошло до малог неспоразума. Он се састојао у томе што је неколико дана касније у Атину упућен други телеграм, којим је Мозес био овлашћен да утроши 1000 долара на име помоћи. У ствари, иако је, можда, изгледало да су у питању нових 1000 долара, додатна сума није била одобрена, иако је Мозес веровао да се о томе ради. Он је тиме показао да је сматрао да је износ одобрене помоћи био сувише мали у поређењу са потребама. Неспоразум се састојао у томе што су материјали о уплати првих 1000 долара стигли у Обрачунско одељење (Bureau of Accounts) Стејт департмента тек пошто су се представници Црвеног крста интересовали да ли је новац био уплаћен. Како новац до тога тренутка још није био уплаћен, упућен је други телеграм у Атину. Новац је био уплаћен 30. јула, дан касније. Нова истрага код секретаријата Црвеног крста показала је да Мозесу није дато овлашћење да утроши нових 1000 долара за ту акцију.

У ствари, цело је питање било покренуто онда када је Мозес, телеграмом од 30. јула, потврдио пријем новца одређеног за помоћ избеглицама. Тога дана он је обавестио Нокса да је новац подигао и упутио га др Перезићу, секретару црногорског Црвеног крста, који је замењивао митрополита Митрофана за време његовог одсуства из земље. Др Перезић је био обавештен да треба да упути фотографије и опис избеглица. Међутим, пошто је Мозес лично располагао неким фотографијама, начињеним за време свог последњег боравка у Црној Гори, упутио је да ли треба да их упути у Вашингтон.³² Коначно, 31. јула, Мозес је обавештен да телеграм од 29. јула треба да занемари, пошто одобрење важи само за првих 1000 долара, док ће Црвени крст примити све фотографије које он жели да упути у вези са стањем избеглица.³³

Кад је 30. јула 1911. године *Вашингтон Хералд*, у свом јутарњем издању, донео кратку вест, под насловом „Вратиће избеглице”, у којој се саопштава да је краљ Никола донео одлуку да од Турака тражи да приме натраг избеглице из Албаније, као и да је о томе обавестио све заинтересоване државе, ука-

³⁰ Foster Rhea Dulles, *The American Red Cross. A History*, New York 1950, 102—119, 120—130.

³¹ Архив Стејт департмента, Нокс Мозесу, Вашингтон 25. VII 1911. године, серија 873. 48а 2/3.

³² Исто, Мозес Ноксу, Атина 30. VII 1911, серија 873. 48а 2/4. — Том приликом он је упитао да ли други телеграм, упућен 29. VII, представља овлашћење за утрошак других 1000 долара. Овај телеграм упућен је 31. VII Магију из Црвеног крста. Маги је потврдио његов пријем тек 3. VIII 1911. године.

³³ Исто, Ади Мозесу, Вашингтон.

зала се прилика за нову акцију, нарочито међу онима који су сматрали да је износ помоћи додељен избеглицама у Црној Гори био недовољан. По свему судећи, стање у Црној Гори, као и притисак неких чланова Црвеног крста, навели су секретаријат у Вашингтону да размотри могућност покретања једне шире акције пружања помоћи. Истог дана кад је Мозес био обавештен да је сума од 1000 долара била све што је до тада додељено у ту сврху, Мали је упутио једно писмо Хантингтон Вилсону у вези с акцијом за помоћ Малисорима. Иако формалног карактера, писмо је указивало да су неки чланови Извршног одбора Црвеног крста, посебно Мабел Бордман (Mabel Boardman), настојали и указали на потребу да Црвени крст упути један апел за помоћ избеглицама, тј. оно што је предлагао Потси. На предлог Бикнела одлучено је да се од Стејт департмента траже обавештења о ситуацији. Ови подаци допринели би, према мишљењу неких чланова секретаријата, да Црвени крст донесе одлуку о томе да ли би било погодно или не да се објави апел јавности за помоћ. „Акција Црвеног крста“, истицао је Маги, „руководећи се, свакако, Вашим препорукама“.³⁴ Тиме је, дакле, све зависило од одлуке Стејт департмента. Међутим, иако Стејт департмент није службено одговорио на овај захтев Црвеног крста, јер, по свему судећи, није располагао новим детаљима о стању у Албанији и Црној Гори, зна се да никаква акција није предузета. Стејт департмент је, очигледно, сматрао да апел за помоћ није био политички целисходан и оправдан. У том смислу је, неформално, обавестио Магија и остале из Црвеног крста. Тиме је Стејт департмент учинио да акција остане уско ограничена, спречио је дубље ангажовање Црвеног крста у пружању помоћи и, што је најважније, онемогућио да се цело питање појави пред јавним мњењем. Због тога је цела ова акција и остала у границама анонимности, у ширем смислу.

На крају, поставља се питање како је износ од 1000 долара, упућен Мозесу у Атину, утрошен, ко га је расподелио и у које сврхе. Питање постаје још интересантније кад се зна да Мозес није поново долазио у Црну Гору у току те године. О овим питањима налази се нешто више одговора и обавештења у писму које је Мозес, у августу 1911. године, упутио из Атине у Вашингтон. Из њега се сазнаје да је он, одмах по пријему телеграма из Вашингтона, 26. јула, ступио у додир са Цетињем. Пошто је био обавештен да је митрополит Митрофан одсутан, Мозес је одлучио да цело питање реши са др Перацићем, дворским лекаром. Своје полове и разговоре са Цетињем Мозес је обављао посредством британског отправника послова у Црној Гори, Акерс-Дагласа. Британски отправник уручио је др Перацићу чек на 1000 долара, захтевајући истовремено да му се доставе фотографије и друга обавештења у вези с избеглицама. Др Перацић је искористио ову прилику да се захвали, у име црногорског Црвеног крста, на помоћи

³⁴ Исто, Маги Вилсону, Вашингтон, 31. VII 1911, серија 873. 48а 2/5.

указаној у тако тешким тренуцима, обећавши да ће формална захвалност бити учињена по повратку митрополита Митрофана у земљи.

Пошто су везе између Атине и Цетиња одржаване посредством британског посланства у Атини, британском шифром, то је разумљиво зашто Мозес није био у стању да пружи више обавештења о стању у Црној Гори. У ствари, једини извор обавештења били су меморандуми, који су укратко преносили садржај Акерс-Дагласових телеграма са Цетиња.

Завршавајући свој последњи извештај, упућен у Вашингтон, о стању избеглих Малисора, Мозес је изразио своје сумње у спремност и способност турских власти, војних и цивилних, да избеглицама пруже потребну и довољну помоћ. Због тога, упозоравао је Мозес своје претпостављене, постоји потреба да се помоћ настави још неколико месеци. Он је од Британаца сазнао да ће они наставити са слањем помоћи, преко Црвеног крста, из Скадра или Светог Јована Медуанског. „Уколико амерички Црвени крст“, завршавао је Мозес своје писмо, „настави са слањем помоћи, предлажем да будем овлашћен да новац или материјал упутим британском комитету за утрошак или расподелу“.³⁵ Тиме је акција за помоћ албанским избеглицама у Црној Гори била завршена, а ограничено интересовање које се јавило у јавности тих дана било је, може се рећи, угушено на опште задовољство одговорних личности Стејт департмента.

*

Акција америчког Црвеног крста у Црној Гори, иако веома ограничена по обиму, представља пример толико карактеристичан и илустративан за начин и мотиве који су допринели њеном извођењу. Пре свега, акција Црвеног крста била је потпуно зависна од става Стејт департмента, била је руковођена његовим разлозима и обзирима. Неспремност да се меша у европска питања и непознавање прилика у појединим земљама, као што је био случај са Црном Гором и Албанијом, били су одлучујући чиниоци који су службени Вашингтон навели да се не меша у сукоб на црногорско-албанској граници. Због свега тога, акција Црвеног крста остаје потпуно хуманитарна. Ту је, такође, био присутан и верски разлог, тј. католичанство Малисора. Акција је започета на иницијативу албанског емигранта у Америци, с једне, и америчког дипломатског представника, који је лично видео прилике у Црној Гори, с друге стране. Подударност њихових извештаја била је у многоме одлучујућа за крајњи, успешни исход акције. Због свега тога, акција за пружање помоћи избеглицама у Црној Гори нема

³⁵ Исто, Мозес Ноксу, Атина, 12. VIII 1911, серија 873. 48а 2/7. — Писмо је стигло у Вашингтон 29. VIII и сутрадан је упућено, у изводима, Магију. Стејт департмент је 1. IX 1911. године потврдио пријем Мозесовог писма, обавештавајући га да је оно било упућено Црвеном крсту на разматрање.

политичко обележје. Политички разлози деловали су на Американце одбијајуће, као сметња дубљем ангажовању. Другим речима, политички разлози деловали су у негативном смислу. Посматрана у перспективи данашње праксе великих сила, кад се хуманитарни, као и остали слични разлози, користе као повод за учешће у многим сличним акцијама, пружање помоћи Црној Гори најбоље сведочи колико се пракса Сједињених Држава изменила у току последњих педесет година.

Ефект америчке помоћи у Црној Гори није могуће оценити са прецизношћу. Износ је био мали, и то је био одлучујући чинилац за њену ефективност. Ипак, остаје чињеница да је износ од 1000 долара био упућен црногорском Црвеном крсту, тј. да је остао у Црној Гори. Узимајући у обзир чињеницу да су се избеглице већ враћале својим домовима, треба претпоставити да црногорски Црвени крст није, у том тренутку, потрошио ту суму за њих. У сваком случају, то је била мала накнада за трошкове, узбуђења и политичке ризике које је Црна Гора преузела на себе ангажујући се активно на страни Малисора у северној Албанији.

Драган Р. Живојиновић